

B I D O C

(bibliotheek en documentatie)

Dienst Weg- en Waterbouwkunde
Postbus 5044, 2600 GA DELFT
Tel. 015 - 2518 363/364

Ministerie van Verkeer en Waterstaat
Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat

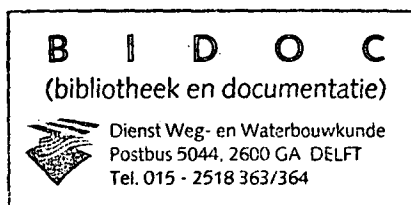
Dienst Weg- en Waterbouwkunde

10.10-87(2)

Agrarisch natuurbeheer als vorm van compensatie bij de HSL-Zuid

juli 2002

- 2 AUG 2002

**Agrarisch natuurbeheer
als vorm van compensatie
bij de HSL-Zuid**

juli 2002

Rapport nr.
DWW-2002-081

Titel rapport
Agrarisch natuurbeheer als vorm van compensatie bij de HSL-Zuid

Opdrachtgever
Ministerie van Verkeer en Waterstaat
Projectorganisatie HSL-Zuid
Projectbureau Noordelijk Holland
Omgevingsmanager J. van der Sluis

Opdrachtnemer
RWS Dienst Weg- en Waterbouwkunde (DWW)

Uitvoerder
R. Cuperus

Datum publicatie
juli 2002

Aantal blz.
24 p.

Oplage
20 ex.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave 5

Voorwoord 7

Samenvatting 9

1 Inleiding 11

1.1 Aanleiding 11

1.2 Vraagstelling 12

1.3 Inperkingen en uitgangspunten 12

1.4 Opbouw van het advies 13

2 Uitwerking vraagstelling 15

2.1 Beleidsuitgangspunten 15

2.2 Taken en verantwoordelijkheden van betrokken partijen 16

2.3 Toetsing agrarisch natuurbeheer aan het compensatiebeginsel 16

2.4 Praktijkervaringen met agrarisch natuurbeheer 18

2.5 Realisatie van beoogde doelen van natuurcompensatie 19

2.6 Rechtmatigheid van betaling en fondsvorming 19

3 Conclusies 21

3.1 Agrarisch natuurbeheer in relatie tot het compensatiebeleid 21

3.2 Duurzaamheid van agrarisch natuurbeheer 21

3.3 Toetsing op het bereiken van compensatiedoelstellingen 22

3.4 Storting van budget op een fonds voor compensatie 22

4 Verantwoording 23

4.1 Mondelinge informatie 23

4.2 Schriftelijke bronnen 23

Agrarisch natuurbeheer als vorm van natuurcompensatie staat anno 2002 sterk in belangstelling. In vrijwel alle regio's van Nederland hebben agrariërs zich georganiseerd, bijvoorbeeld via een Vereniging Agrarische Natuurbeheer (VAN). Een VAN probeert de agrarische bedrijfsvoering en het natuur- en landschapsbeheer met elkaar te combineren. De uitvoering van compenserende maatregelen, die het verlies van natuurwaarden ten gevolge van infrastructuur moeten tegengaan, past goed in de taakstelling van deze verenigingen.

Agrariërs worden door het beleid (zie de Nota 'Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur' en Het Structuurschema Groene Ruimte) als beheerders van natuur en landschap gezien. Daarom zal goed moeten worden bezien in hoeverre de agrariër als uitvoerder van compenserende maatregelen kan optreden. Het voorliggende advies is opgesteld op verzoek van de Projectorganisatie HSL-Zuid vanwege de mogelijke bemoeienis van agrariërs (VAN Ade) met de uitvoering van het compensatie-ontwerp voor de HSL-Zuid / A4 Burgerveen-Leiden. Het gaat hier overigens niet om compensatie in het kader van de (Europese) Habitat- en Vogelrichtlijn, maar om compensatie die voortvloeit uit schade aan de agrarische natuurwaarden van de Ecologische Hoofdstructuur.

Agrarisch natuurbeheer, zoals voorgesteld door VAN Ade, gaat uit van een ongewijzigde planologische bestemming en ongewijzigde eigendomsverhouding. Daarin verschilt het agrarisch natuurbeheer met de binnen RWS inmiddels gangbare werkwijze waarin gronden worden aangekocht, ingericht, beheerd, overgedragen naar een natuurbeherende organisatie, en waarin deze gronden een planologische bestemmingswijziging ondergaan.

Het voorliggend rapport is een discussiestuk op hoofdlijnen en beoogt aanknopingspunten voor gesprekken te geven tussen de Projectorganisatie HSL-Zuid en VAN Ade.

Geconstateerd wordt dat het beleid zich nog niet expliciet heeft uitgesproken over deze kwestie, en dus ook niet over de vraag of er sprake is van strijdigheden met reeds geformuleerd beleid. Wél blijkt dat de planologische en ecologische duurzaamheid van agrarisch natuurbeheer in het kader van het compensatie-ontwerp HSL-Zuid vergelijkbaar, wellicht zelfs hoger is vergeleken met agrarisch natuurbeheer in het kader van de Ecologische Hoofdstructuur, en dat agrarisch natuurbeheer, zoals VAN Ade die voorstelt, aldus een goed middel kan zijn om het compensatiebeginsel van het Structuurschema Groene Ruimte vorm te geven.

Ik hoop dat dit advies zal bijdragen aan een verbrede uitwerking van het compensatiebeginsel zoals bedoeld in het Structuurschema Groene Ruimte.

Rijkswaterstaat Dienst Weg- en Waterbouwkunde
Infrastructuur Milieumaatregelen (IM),
Het Hoofd van de Afdeling

Ir. P. Aanen.

Samenvatting

Agrarisch natuurbeheer, als middel om te compenseren voor ecologische schade van infrastructuur, staat momenteel volop in belangstelling. Feit is wel dat landelijk echter maar weinig voortgang wordt geboekt. Dit hangt samen met de lopende discussies tussen de betrokken partijen (initiatiefnemers van infrastructuur en georganiseerde agrariërs) over het al dan niet toepassen van een bestemmingswijziging op de compensatiegrond. Daarnaast zijn initiatiefnemers, waaronder RWS, nog vrij onbekend met het fenomeen dat agrariërs zich aandienen als uitvoerders van compenserende maatregelen.

Onlangs heeft de Vereniging Agrarisch Natuurbeheer 'Ade' (VAN Ade) vrijblijvend offerte uitgebracht aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat voor het uitvoeren van de maatregelen uit het compensatie-ontwerp HSL-Zuid (Terwan 2001). Het agrarisch natuurbeheer, zoals VAN Ade die ziet, te weten beheer zonder wijziging van de bestemming of eigendom van de grond, is door de Dienst Weg- en Waterbouwkunde (DWW) van RWS getoetst op inpasbaarheid in het huidige natuur- en compensatiebeleid, dit in opdracht van de Projectorganisatie HSL-Zuid. Het gaat hier overigens niet om compensatie in het kader van de (Europese) Habitat- en Vogelrichtlijn, maar om compensatie die voortvloeit uit schade aan de agrarische natuurwaarden van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS).

De volgende conclusies kunnen worden getrokken.

1. Agrarisch natuurbeheer als middel om te komen tot compensatie voor de ecologische effecten van de HSL-Zuid is in beginsel in overeenstemming met het natuurcompensatiebeleid. Ter toelichting hierop dienen de volgende opmerkingen.
 - ✓ Agrarisch natuurbeheer als vorm van natuurcompensatie, zoals beschreven in de offerte van VAN Ade, is aanvullend op en geen invulling van bestaand beleid zolang geen concurrentie plaatsvindt met het verwervingsspoor voor de EHS van de Provincie.
 - ✓ Indien VAN Ade de ecologische effecten van de HSL-Zuid daadwerkelijk gaat compenseren, is er in principe geen sprake van 'verdringing' van de provinciale Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN) - onderdeel van het reguliere Programma Beheer dat voorziet in de realisatie van de EHS - door agrarisch natuurbeheer.
 - ✓ Natuurwaarden ontwikkeld via agrarisch natuurbeheer, zoals voorzien in de offerte van VAN Ade, hebben eenzelfde of zelfs hogere duurzaamheid vergeleken met de agrarische natuurwaarden van de EHS die door de HSL-Zuid worden aangetast. Deze duurzaamheid geldt zowel de instrumentele als de inhoudelijke aspecten van 'geen netto-verlies van natuurwaarden'. De tijdstermijnen van de beheerspakketten van VAN Ade en de hiermee samenhangende ontwikkelingsmogelijkheden van ecologische waarden zijn vergelijkbaar met die van de SAN.
2. Op grond van het bovenstaande kan feitelijk 100% van de taakstelling van het compensatieplan HSL-Zuid via agrarisch natuurbeheer worden ingevuld. Echter, gelet op de (landelijk) beperkte ervaringen lijkt het zinvol om onderscheid te maken tussen compensatie mét verwerving (incl. functiewijziging) en compensatie via agrarische natuurbeheer (d.i. zonder verwerving en zonder functieverandering). Ca. 65% van de taakstelling van het compensatie-ontwerp HSL-Zuid (totaal 85 ha)

komt voort uit de vernietiging van grasland door de aanleg van het tracé van de HSL-Zuid. Over dit oppervlak kunnen geen SAN-pakketten meer worden afgesloten. Het ligt voor de hand deze effecten leidend te laten zijn voor natuurcompensatie mét grondverwerving en bestemmingswijziging, en de effecten van verstoring te compenseren via agrarisch natuurbeheer (zonder verwerving en bestemmingswijziging). Dit houdt in dat de omvang van beide vormen van compensatie in een 65-35% verhouding wordt verdeeld, te weten 55 ha via verwerving en 30 ha via agrarisch natuurbeheer.

De offerte van VAN Ade is niet getoetst op kosten van maatregelen. Dit zou moeten onderzocht door een onafhankelijk instantie, om te bezien of er sprake is van ongewenste concurrentie met de uitvoering van het Programma Beheer. Indien dat het geval blijkt, zal gekeken moeten worden of de kosten van agrarisch beheer door VAN Ade in lijn gebracht kunnen worden met die van de uitvoering van het Programma.

De conclusie is dat agrarisch natuurbeheer als vorm van natuurcompensatie zonder verwerving en zonder bestemmingswijziging een kans verdient. Redenen hiervoor zijn: (a) de compensatienatuur heeft de vereiste (minimale) duurzaamheid; (b) het is niet zinnig om op voorhand alleen de lijn van verwerving en bestemmingswijziging overeind te houden, omdat dit andere, meer flexibele vormen van compensatie belemmert. Het toepassen bij de HSL-Zuid van de door VAN Ade voorgestelde vorm van agrarisch natuurbeheer kan landelijke lessen bieden voor toekomstige andere infrastructuurprojecten. Aandachtspunt blijft wel de prijsstelling van VAN Ade.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Natuurcompensatie is conform het Structuurschema Groene Ruimte 1 (LNV & VROM 1993) en het Structuurschema Groen Ruimte 2 (LNV 2002) het beleid van de rijksoverheid, en aan de orde wanneer ruimtelijke ingrepen leiden tot negatieve effecten op specifiek omschreven natuurwaarden. In de praktijk valt het overgrote deel van deze, via het SGR beschermde natuurwaarden onder de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Natuurcompensatie kan worden omschreven als het ontwikkelen van die natuurwaarden die door de aanleg van infrastructuur verloren gaan of worden aangetast. Doel van de compensatie is het bieden van tegenwicht aan de ecologische schade van infrastructuur; 'geen netto-verlies van natuurwaarden' is hier uitgangspunt.

Het project HSL-Zuid heeft met het compensatiebeginsel te maken gehad in de fase van de PKB HSL-Zuid (1990-1996) en het Tracébesluit (1998). Sinds 1998 is, behalve het tracé zelf, ook het compensatie-ontwerp, als onderdeel van het Tracébesluit, in uitvoering. In het compensatie-ontwerp is tevens de compensatieverplichting voor de verbreding van RW4 Burgerveen-Leiden ondergebracht, omdat het tracé van RW4 voor circa driekwart van haar lengte bundelt met dat van de HSL. Om de compensatie mogelijk te maken zijn op initiatief van de Projectorganisatie HSL-Zuid de voorbereidingen gestart voor de Aanpassingsinrichting 'Ade' (DLG 2001). Het bevoegd gezag voor de Aanpassingsrichting is de Gedeputeerde Staten van de Provincie Zuid-Holland. Het landinrichtingsblok omvat globaal het gebied in de driehoek Leiderdorp - Sassenheim - Roelofarendsveen.

Onlangs heeft de Vereniging Agrarisch Natuurbeheer 'Ade' (VAN Ade) vrijblijvend offerte uitgebracht aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat voor het uitvoeren van de maatregelen uit het compensatie-ontwerp HSL-Zuid (Terwan 2001). Omdat het in het compensatie-ontwerp gaat om ontwikkeling van natuurwaarden die aan agrarische bedrijfsvoering zijn gekoppeld, is de Vereniging van mening dat agrariërs deze maatregelen goed kunnen uitvoeren. De offerte somt een aantal inrichtings- en beheersmaatregelen op, voorzien van prijskentallen (prijs van de maatregel per oppervlakte- of lengte-eenheid), die binnen het bereik liggen van de Vereniging. Daarnaast wordt een indicatie gegeven van het oppervlak of de lengte waarover de Vereniging specifiek maatregelen denkt te kunnen uitvoeren. De Vereniging is rechtsorgaan voor een eventueel contract met de Projectorganisatie HSL-Zuid, en zal het pakket aan compenserende maatregelen 'doorcontracteren' naar individuele leden. Het gaat hier om 5 tot 10-jarige contracten met betrekking tot inrichting en beheer van percelen of delen daarvan, waarbij het eigendomsrecht op de grond bij de agrariër ligt en blijft liggen. De planologische bestemming van de gronden waarop agrarisch natuurbeheer wordt toegepast, blijft ongewijzigd. De kortlopende contracten zijn gericht op weidevogelbeheer, de langer lopende contracten op botanisch beheer. Contracten kunnen na afloop worden verlengd voor dezelfde percelen, maar indien niet het geval gaat het contract over op één of meer andere agrariërs. De Vereniging stelt zich garant voor continue doorcontractering

van het vooraf overeengekomen totaal aantal hectares c.q. totaalpakket van maatregelen naar haar leden.

De Dienst Weg- en Waterbouwkunde (DWW) is door het Projectbureau Noordelijk Holland van de Projectorganisatie HSL-Zuid gevraagd te toetsen:

- a/ *in het algemeen*: of compensatie in de vorm van agrarisch natuurbeheer¹ past binnen het landelijk en provinciaal beleid, en (zo ja)
- b/ *specifiek*: of agrarisch natuurbeheer zoals omschreven in de vrijblijvende offerte van VAN Ade (namelijk in de vorm van 5- of 10-jarige beheersovereenkomsten) past binnen dat beleid.

De DWW heeft als specialistische dienst van RWS haar werkterrein op het grensvlak van beleid en uitvoering. Het advieswerk en onderzoek van de DWW is gericht op de vertaling van beleid naar uitvoering (en omgekeerd) voor de weg- en waterbouw van het rijk. Voor de Afdeling Infrastructuur Milieumaatregelen van de DWW geldt dit in het bijzonder de 'sectoren' milieu en natuur; onder de laatste ressorteert het compensatiebeginsel. De DWW adviseert aan 'het Haagse' - dit zijn het ministerie van Verkeer en Waterstaat en het Hoofdkantoor van RWS -, en aan de uitvoerende diensten van RWS - dit zijn de regionale directies. Vanzelfsprekend behoren ook de organisaties buiten RWS maar binnen het ministerie van Verkeer en Waterstaat, zoals de Projectorganisatie HSL-Zuid, tot het taakveld van de DWW.

1.2 Vraagstelling

Specifiek is aan de DWW gevraagd te beoordelen:

- of en hoe compensatie in de vorm van agrarisch natuurbeheer past in het nationale c.q. Zuidhollandse compensatiebeleid (zie voor antwoord §2.1 van dit advies);
- wat de bijdrage van agrarisch natuurbeheer is aan de duurzaamheid van de compensatietaakstelling van de HSL-Zuid, en hoe agrarisch natuurbeheer zonder grondverwerving én compensatie met grondverwerving zich tot elkaar verhouden bij het realiseren van de totale doelstelling van het compensatieplan HSL-Zuid (§2.2);
- hoe getoetst kan worden in hoeverre inrichtings- en beheersmaatregelen de beoogde compensatiedoelstellingen daadwerkelijk bereiken (§2.3);
- hoe eventuele storting van budget op een ten behoeve van het agrarisch natuurbeheer te vormen fonds door de Projectorganisatie HSL-Zuid kan worden uitgevoerd, mede ingegeven door het feit dat momenteel voor de rechtmatigheid van betaling nog duidelijke beoordelingscriteria ontbreken (§2.4).

Het voorliggend rapport is een discussiestuk op hoofdlijnen. De aard, omvang en kosten van het agrarisch natuurbeheer moet in ander verband worden besproken en vastgesteld. Het rapport beoogt aanknopingspunten voor gesprekken te geven tussen de Projectorganisatie HSL-Zuid en VAN Ade.

1.3 Inperkingen en uitgangspunten

In dit advies zijn de volgende inperkingen en uitgangspunten aan de orde:

¹ De hier gebruikte terminologie sluit aan bij het Programma Beheer. Hierbij bestaan particulier en agrarisch natuurbeheer naast elkaar, met elk hun uitvoeringscondities.

- Het gaat niet om de wettelijke geregelde compensatie conform de Habitat- en Vogelrichtlijn. Het agrarisch natuurbeheer, zoals voorgesteld door VAN Ade, vloeit voort uit de niet-wettelijk geregelde compensatie van schade aan agrarische natuurwaarden van de EHS. Aan de compensatie van schade aan waarden binnen de EHS maar buiten de Habitat- en Vogelrichtlijngebieden zijn minder strenge uitvoeringseisen verbonden.
- Uitgangspunt is dat natuurcompensatie in het kader van de HSL-Zuid niet anders kan worden gerealiseerd dan via de minnelijke weg².
- Het gaat specifiek om hoe te handelen met agrarisch natuurbeheer binnen de HSL-Zuid voor het Zuidhollandse deel, zoals voorgesteld door VAN Ade.
- Het gaat om een globale beoordeling van de koers van de Projectorganisatie HSL-Zuid m.b.t. natuurcompensatie; gedetailleerde zaken worden vermeden.
- Het vastgestelde compensatie-ontwerp HSL-Zuid is uitgangspunt van dit advies. Er wordt geen toetsing uitgevoerd op de afleiding van compenserende maatregelen vanuit de effecten, zoals beschreven in het compensatie-ontwerp.
- De met agrarisch natuurbeheer samenhangende kosten, zoals voorgesteld in de offerte door VAN Ade, worden niet beschouwd. Het is nuttig die door een onafhankelijk organisatie, bijvoorbeeld de Dienst Landelijk Gebied, te laten toetsen om te bezien of er sprake is van ongewenste concurrentie met de uitvoering van het Programma Beheer.
- Er loopt een proefproject in Ade, waarbij gedurende enkele jaren een op natuur gericht beheer wordt gevoerd (12 ha). In dit rapport wordt niet ingegaan op dit project, maar het zal duidelijk zijn dat de resultaten van het experiment medeleidend zullen zijn voor de vraag of agrarisch natuurbeheer wordt ingezet als vorm van compensatie.

1.4 Opbouw van het advies

Het voorliggende advies vervolgt met twee onderdelen:

- In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de onder §1.2 gestelde vragen.
- In hoofdstuk 3 worden conclusies getrokken.

² De gewijzigde Tracéwet (oktober 2000) maakt realisatie van de compensatie mogelijk via het onteigeningsinstrumentarium, indien de gronden met een beoogde compensatiefunctie met specifieke begrenzingen op de plankaart van het formele Tracébesluit zijn aangegeven. Bij de HSL-Zuid, waarvoor het Tracébesluit tot stand kwam via de 'oude' Tracéwet, is hiervan (dus) geen sprake.

2 Uitwerking vraagstelling

Onderstaand worden achtereenvolgens uitgewerkt: de beleidsuitgangspunten, de taken en verantwoordelijkheden van betrokken partijen, de toetsing van agrarisch natuurbeheer aan het compensatiebeginsel, agrarisch natuurbeheer in relatie tot de doelen van het compensatiebeginsel, de praktijkervaringen met agrarisch natuurbeheer, realisatie van beoogde doelen van natuurcompensatie, en de rechtmatigheid van betaling en fondsvorming.

2.1 Beleidsuitgangspunten

Rijk

In het Structuurschema Groene Ruimte wordt het compensatiebeginsel beschreven in de vorm van een aantal globale regels. De voor dit advies relevante regels hebben betrekking op:

1. het aantonen van het zwaarwegend maatschappelijk belang, voordat compensatie aan de orde komt
2. in beginsel 'geen netto-verlies' van natuurwaarden
3. de verantwoordelijke instantie voor de compensatie (dit is de initiatiefnemer van het project).

Het compensatiebeginsel heeft de werking van PKB (planologische kernbeslissing). Dit houdt in dat een wettelijk kader ontbreekt; wel rust op de overheid een zware inspanningsverplichting om zich aan dat beginsel te houden. Enkele jaren na het SGR-1 volgde een toelichting op de toepassing van het compensatiebeginsel voor concrete projecten (LNV 1996). Hoewel het kabinet heeft ingestemd met deze toelichting, heeft het geen werking van PKB. In het document wordt aan provincies en gemeenten gevraagd het landelijk compensatiebeleid door te vertalen in streek- en bestemmingsplannen. Het SGR-2 is onlangs uitgebracht, en wat betreft de bovenstaande regels is het SGR-2 in overeenstemming met het SGR-1.

Provincie

De Provincie heeft uitwerking gegeven aan de gevraagde doorvertaling, sluit aan op het rijksbeleid, en werkt in detail een aantal operationele criteria uit voor de planning en uitvoering van natuurcompensatie (Provincie Zuid-Holland 1997). Zo stelt de Provincie dat in het geval de vereiste 1-op-1 compensatie (compensatie in termen van dezelfde natuurwaarden die verloren zijn gegaan) niet in de nabijheid van de infrastructuur gerealiseerd kan worden, de eerste prioriteit ligt bij het zoeken naar realisatiemogelijkheden van 1-op-1 compensatie verder van het project af. Het zoeken naar locaties in de nabijheid van het project waar vergelijkbare natuurwaarden ontwikkeld kunnen worden, is tweede prioriteit. Voor de HSL-Zuid geldt dat, mocht de 1-op-1 compensatie niet gerealiseerd kunnen worden binnen het blok van de Aanpassingsinrichting, de prioriteit vervolgens dus ligt bij het ontwikkelen van dezelfde waarden buiten het landinrichtingsblok.

2.2 Taken en verantwoordelijkheden van betrokken partijen

Bij de uitwerking van het compensatiebeginsel zijn verschillende partijen betrokken. De Projectorganisatie HSL-Zuid is initiatiefnemer en daarmee verantwoordelijk voor de uitvoering van de compensatie. Het LNV-regiokantoor Zuidwest en de Provincie Zuid-Holland zijn voor de initiatiefnemer de belangrijkste partijen. Het regiokantoor van LNV is verantwoordelijk voor de doorvertaling van het rijksnatuurbeleid (incl. natuurcompensatie) naar het provinciale niveau. De Provincie is toezichthouder op de realisatie van het provinciaal natuurbeleid c.q. de natuurcompensatie.

Over de taken en verantwoordelijkheden in de praktijk is het volgende op te merken. In de eerste plaats zijn binnen de (geografische) provincie Zuid-Holland de taakverdeling en beleidsverantwoordelijkheid tussen de Provincie zelf en het LNV-regiokantoor met betrekking tot natuurcompensatie niet volledig afgebakend. Dit voert terug op het feit dat de grens tussen beleid en uitvoering niet scherp af te bakenen is. Dit maakt dat de Projectorganisatie HSL-Zuid als initiatiefnemer niet daadkrachtig kan opereren en zelfs in een 'tang'-constructie verkeert, wanneer deze partijen op onderdelen met elkaar van mening verschillen. De Projectorganisatie is immers rijkspartij, maar krijgt bij de uitvoering te maken met de provinciale partijen. De Provincie en het LNV-regiokantoor zijn in het verleden niet altijd eenduidig geweest bij kwesties als 1-op-1 compensatie en de duurzaamheidsgaranties van de compensatie.

In de tweede plaats leidt het verschillende belang van de betrokken partijen tot fricties. De Projectorganisatie HSL-Zuid heeft naast het betrachten van zorgvuldigheid ook een snelle realisatie van de compensatie tot doel; de doorlooptijd van de compensatie is immers gekoppeld aan die van het infrastructuurproject. De Provincie en het LNV-regiokantoor willen eveneens zorgvuldigheid betrachten, maar staan minder onder tijdsdruk als het gaat om de uitvoeringsaspecten van compensatie. Gevolg is dat goedkeuring door de regionale overheden over compensatievraagstukken wordt vertraagd of zelfs uitgesteld bij nieuwe ontwikkelingen als agrarisch natuurbeheer. Waar alle partijen het overigens nadrukkelijk over eens zijn, is dat compensatie geen uitvoering van bestaand beleid mag inhouden, en dat compensatie geen 'smeermiddel' is, om bijvoorbeeld draagvlak in de regio te verkrijgen voor het infrastructuurproject.

2.3 Toetsing agrarisch natuurbeheer aan het compensatiebeginsel

Enkele jaren geleden was de toon van de agrariërs overwegend negatief wanneer het om natuurcompensatie ging (zie bijvoorbeeld Siemens 1996). Compensatie werd toen vooral gezien als een nieuwe stap tot onttrekking van gronden, bovenop de al jaren geldende praktijk dat landbouwgronden verworven werden ten behoeve van het weglichaam.

Maar inmiddels is de interesse van een georganiseerde groep binnen de agrariërs gewekt om via agrarisch natuurbeheer compenserende maatregelen, gekoppeld aan een infrastructuurproject, op de eigen bedrijven toe te passen (Hollander e.a. 2000).

Of de inzet van agrariërs en het inpassen van compenserende maatregelen in de agrarische bedrijfsvoering passen in de filosofie van het compensatiebeginsel, moet - net als bij de reguliere compensatiepraktijken - worden getoetst aan de volgende criteria:

- doet de natuurcompensatie de negatieve effecten van de infrastructuur

- onderscheidt de compensatie zich van de uitvoering van bestaand beleid, met andere woorden: is compensatie geen invulling van bestaand beleid
- wordt voldoende duurzaamheid geboden aan de natuurwaarden die (als compensatie) worden ontwikkeld.

Deze drie criteria worden onderstaand nader uitgewerkt voor de HSL-Zuid.

DOET DE COMPENSATIE DE NEGATIEVE EFFECTEN VAN DE INFRASTRUCTUUR TENIET. Het compensatie-ontwerp HSL-Zuid beschrijft dat de aanleg van de railverbinding en de verbreding van A4 de vernietiging en verstoring van hoofdzakelijk aan landbouw gerelateerde EHS-waarden tot gevolg zal hebben. De vernietigde en aangetaste waarden zijn omschreven in termen van natuurdoeltypen, die samenhangen met weidevogel- en bloemrijke graslanden, in bestaand of gepland beheersgebied, en biotoop voor aandachtsoorten (weidevogels). Het compensatie-ontwerp heeft gespecificeerde natuurdoeltypen als taakstelling voor de compensatie opgenomen. In dit advies wordt aangenomen dat uitvoering van de compensatie, zoals beschreven in het compensatie-ontwerp HSL-Zuid, de negatieve effecten van de HSL-Zuid teniet zal doen. Van de (bijna) 85 ha aan compensatietaakstelling komt 55 ha (65%) voort uit vernietiging van grasland door het talud van de HSL-Zuid; de overige hectares komen voort uit de verstoringseffecten.

IS COMPENSATIE GEEN INVULLING BESTAAND BELEID. De Provincie heeft tot doel de provinciale EHS te realiseren. Om dat doel te bereiken, heeft de Provincie bij de onderhandelingen over de Aanpassingsinrichting Ade een verwervingsclaim ingebracht van 180 ha. Hiervan is 25 ha bedoeld voor de realisatie van een ecologische verbindingszone (een moeraszone langs een waterloop). De resterende 155 ha moet, conform de wens van de Provincie, in overleg met de Landinrichtingscommissie worden ingebracht in het plan van toedeling, dat in de komende tijd zal worden opgesteld. Doelstelling voor deze hectares EHS is het versterken van de functie voor kritische weidevogels. Uitgangspunt van de Provincie is dat de 155 ha te zijner tijd kunnen worden begrensd in één of meer gebieden van minimaal 30 ha (kritische ondergrens voor de doelsoorten) en bij voorkeur van 50 ha. In een eigen studie zijn geschiktheidskaarten gemaakt voor Kempaans-Watersnip, en zijn drie gebiedsclusters van ca. 50 ha aangewezen voor de kritische weidevogelsoorten, waarvan twee vallen binnen de Aanpassingsinrichting Ade (zie Koffeman 2001). Om de doelstellingen van de Provincie niet te frustreren, moeten deze gebieden speciaal punt van aandacht zijn. Bij de eventuele invulling van de natuurcompensatie in en rond deze gebieden zal nauw overleg met de Provincie noodzakelijk zijn.

Daarnaast heeft de Provincie zich ook tot doel gesteld om de natuurkwaliteit te bevorderen in gebieden waar agrarische bedrijfsvoering voorop blijft staan. Het instrumentarium hiervoor is de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN), onderdeel van het reguliere Programma Beheer dat voorziet in de realisatie van de EHS. In de Rijnstreek, waarbinnen Leiden e.o. valt, is het quotum aan beheerspakketten op 3.000-4.500 ha gesteld. In het Beheersgebiedsplan (Provincie Zuid-Holland 2001) zijn op kaart de gebieden aangeduid die voor de SAN-pakketten in aanmerking komen. Deze gebieden zijn echter 'overgedimensioneerd', dat wil zeggen, er is aanzienlijk méér aangewezen dan strikt nodig is.

WORDT VOLDOENDE DUURZAAMHEID GEBODEN AAN DE NATUURWAARDEN DIE WORDEN ONTWIKKELD. Hier moet onderscheid worden gemaakt in 'instrumentele' versus 'ecologische' duurzaamheid. Met betrekking tot de instrumentele duurzaamheid is van belang te weten dat de SAN-pakketten

worden afgesloten met een looptijd van 6 jaar. Deze looptijden komen in ordegrrootte overeen met de door VAN Ade voorgestelde contracten van 5 jaar (weidevogelbeheer) of 10 jaar (botanisch beheer). Conform de offerte van VAN Ade geldt voor het totaal aan beheerspakketten een contract van minimaal 30 jaar. Hierdoor is wellicht een hogere instrumentele duurzaamheid te bereiken dan met de SAN-pakketten het geval zal zijn.

Daarnaast is er de ecologische duurzaamheid. In ecologisch opzicht duurt de realisatie van natuurdoeltypen (Bal e.a. 1995), samenhangend met bloemrijke graslanden, onder ideale omstandigheden langer dan vijf jaar. De vegetatie-doelsoorten worden eerst nog 'weggedrukt' door storingssoorten; pas na jarenlang gericht maaibeheer komen de doelsoorten tot groei en bloei. Voor de kritische weidevogelsoorten geldt hetzelfde: er is sprake van een jarenlange reactietijd nadat de voor die soorten juiste inrichtings- en beheersomstandigheden zijn ingesteld. Niet-kritische soorten reageren op kortere termijn. De looptijd van contracten zorgt er in principe voor dat contracten aflopen op het moment dat beheerspakketten in ecologisch opzicht gaan renderen. Praktijk is dat het merendeel van de beheersovereenkomst worden voortgezet. Desalniettemin kunnen contracten worden 'afgebouwd'. Elders nieuwe contracten afsluiten, betekent dat natuurwaarden zich via gericht beheer ter plaatse weer moeten gaan ontwikkelen. Er zal onder dergelijke omstandigheden voor een compensatiepakket over een vastgesteld aantal hectares nooit sprake zijn van 'geen netto-verlies'. Deze situatie is echter volledig vergelijkbaar met de uitvoering van de SAN-pakketten in het kader van de realisatie van de EHS. Dit betekent dat de instrumentele en ecologische duurzaamheid van agrarische natuurwaarden voor en na de aanleg van de HSL-Zuid dezelfde is.

2.4 Praktijkervaringen met agrarisch natuurbeheer

Binnen enkele infrastructuurprojecten van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat c.q. Rijkswaterstaat is reeds ervaring opgedaan met agrarisch natuurbeheer, met daarbij de overdracht van gronden en bijbehorende financiën naar terreinbeherende instanties. De financiën worden aangewend ten behoeve van de realisatie van compensatiedoelstellingen. Deze ervaringen gelden voor de N37/34 Hoogeveen-Emmen-Duitse grens, en RW50 Eindhoven-Oss. Hierbij zijn en worden gronden 'om niet' overgedragen aan terreinbeheerders (Natuurmonumenten resp. Staatsbosbeheer), waarbij de inrichting (indien al niet uitgevoerd) en het beheer worden uitgevoerd door de beheerder.

Inmiddels zijn in Limburg de eerste stappen gezet om in het kader van het compensatieplan RW73 Venlo-Maasbracht te komen tot een contract tussen RWS Directie Limburg en de Limburgse Land- en Tuinbouw Organisatie (LLTO). De compensatie waar het hier om gaat, bestaat uit met name de ontwikkeling van lijnvormige landschapselementen (houtwallen, bloemrijke akkerranden e.d.) als habitat en verbindingzone voor vogels van struwelen, en zoogdieren (Das, Hamster). De constructie hier is vergelijkbaar met die van Van Ade in Zuid-Holland. Groot verschil met de Zuidhollandse situatie is wel dat de LLTO zelf de behoefte heeft geuit om de 80 ha aan perceelsranden ten behoeve van de realisatie van deze landschapselementen planologisch te bestemmen als natuur. In de aangeboden offerte van de LLTO is om die reden dan ook de waardevermindering van de landbouwgrond in de prijsstelling verdisconteerd; dit is in de offerte van VAN Ade niet aan de orde. Er is in de eerste helft van 2002 geen vooruitgang meer geboekt in Limburg.

In Noord-Brabant speelt een vergelijkbare ontwikkeling. In het kader van het compensatieplan RW50 zijn onderhandelingen gaande

tussen de RWS Directie Noord-Brabant en de Vereniging Agrarisch Natuurbeheer 'Maashorst' over de realisatie van lijnvormige landschapselementen (12 ha), zonder bestemmingswijziging, als compensatie voor effecten op vogels van kleinschalige landschappen en struwelen. Recentelijk zijn de onderhandelingen tussen beide partijen afgebroken, doordat de dermate hoge geoffreerde prijs voor waardedaling van de grond maakt dat agrarisch natuurbeheer uiteindelijk duurder is dan verwerving; ook de minder goed gegarandeerde duurzaamheid van de compensatienatuur bij agrarisch natuurbeheer heeft een rol gespeeld bij het onderhandelingsresultaat.

De conclusie is dat momenteel maar weinig vooruitgang wordt geboekt op het gebied van natuurcompensatie door agrariërs. Voorts kan maar weinig op precedënten worden teruggevallen.

2.5 Realisatie van beoogde doelen van natuurcompensatie

Uit de ervaringen (zie hierboven) blijkt voorts dat het rendement van de compenserende maatregelen wordt bepaald aan de hand van het bereiken van het nagestreefde natuurdoeltypen met behulp van de systematiek van het Programma Beheer van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV 2001). Er wordt bij geen van de hierboven genoemde compensatieprojecten een evaluatie uitgevoerd naar het voorkomen van zogenoemde doel- of meetsoorten. Eén van de redenen daarvoor is dat de werkelijke effectiviteit van beheersmaatregelen voor deze soorten niet meetbaar is. Zo kunnen regionale ontwikkelingen interfereren met de aantalsontwikkelingen op perceelsniveau, en zodoende de effecten van specifiek beheer maskeren. Daarnaast kan lokaal, zelfs op de percelen naast de compensatiegebieden, beheer worden gevoerd in het kader van het Programma Beheer (ook gericht op verbetering van de natuurkwaliteit in het agrarisch gebied), met positieve effecten op de 'compensatie'-percelen. Dit soort relaties op lokaal en regionaal niveau vertroebelen een eenduidige relatie tussen een specifieke beheersmaatregel en het bereikte ecologisch rendement. Dit gegeven maakt dat beheersmaatregelen in het kader van het compensatieplan HSL-Zuid niet anders getoetst kunnen worden dan op het naleven van de beheersverplichtingen.

Overigens voorziet de offerte van Van Ade in een evaluatie van de beheerspakketten die worden afgesloten. Deze evaluatie kan leiden tot bijstelling in het beheer wanneer daar aanleiding toe is, bijvoorbeeld in het geval van onbevredigende resultaten van de pakketten.

2.6 Rechtmatigheid van betaling en fondsvorming

Agrarisch natuurbeheer als vorm van compensatie is een betrekkelijk nieuw fenomeen binnen het ministerie van Verkeer en Waterstaat, en derhalve bestaat er nog geen eenduidigheid over de wijze waarop de compensatiekosten worden voorgefinancierd. Het ministerie betaalt in algemene zin op basis van geleverde producten, diensten en dergelijke, en de grond voor deze 'achteraf' verrekening is gelegen in de toetsing aan vóóraf geformuleerde kwaliteitseisen. Deze werkwijze maakt het moeilijk om vooraf een budget te storten in een fonds, dat direct of via de rente-op-rente inkomsten aangesproken wordt voor de financiering van compenserende maatregelen. In het geval van RW50 was overdracht van gelden ten behoeve van het aanloopbeheer (gedurende eerste 10 jaar) geen bezwaar. Om dit mogelijk te maken, waren er namelijk twee voorwaarden waaraan werd voldaan. Enerzijds was er het 'solide' karakter van de landelijke natuurbeschermingsorganisatie Staatsbosbeheer. Anderzijds zouden de compensatiegronden via bestemmingsplanwijziging de functie natuur

krijgen. Deze duurzaamheidsgaranties gaven RWS vertrouwen in de overdracht van de gronden en correcte uitvoering van het beheer van de compensatiegebieden. In contracten is, naast verduurzaming van de compensatiegebieden, geregeld welk natuurbeheer op de compensatiegronden gevoerd zou worden teneinde de beoogde natuurdoeltypen te realiseren. In Noord-Brabant is overigens geregeld dat de overgedragen gronden na 10 jaar onder het reguliere Programma Beheer en dus onder de provinciale Ecologische Hoofdstructuur te vallen; de compensatie blijft aanvullend op de provinciale taakstelling met betrekking tot het te realiseren oppervlak aan EHS.

Bij de N37/34 is overigens sowieso geen sprake van door RWS overgedragen gelden voor beheer. RWS Directie Noord-Nederland heeft alleen de kosten betaald voor de verwerving, de beheerskosten worden door de Provincie Drente via het Programma Beheer betaald. Hoewel niet bevestigd, wordt aangenomen dat dit niet interfereert met de provinciale oppervlakte taakstelling voor beheerspakketten.

Met betrekking tot agrarisch natuurbeheer als compensatie ligt het vertrouwen in het bereiken van de duurzaamheidsgaranties anders. De agrariërs, die natuurbeheer op de eigen bedrijfsvoering inpast, zijn vooralsnog geen partij met vergelijkbare 'solide' status als de natuurbeherende organisatie. Wel zijn bij RWS, Directie Limburg in het kader van RW73 Venlo-Maasbracht ontwikkelingen gaande om een 'vooraf' financieringsconstructie voor compensatie te realiseren, zodat compenserende maatregelen in het bereik komen van de agrariërs. Deze constructie zal naar verwachting z'n basis hebben in de zogenoemde '22ste penning formule'. Deze formule regelt de overdracht van rijkswegen naar provincies en gemeenten. Hierbij wordt eenmalig een bedrag overgemaakt naar de toekomstige beheerder, waarbij de laatste de weg 'overneemt' en van het budget tot in lengte van dagen de beheers- en onderhoudskosten van het tracé kan betalen. Omdat het om een contract tussen overheden gaat, is er een hoge mate van vertrouwen en weinig toezicht. Bij de realisatie van een deel van het compensatieplan RW73 wordt nu gedacht aan een Raad van Toezicht, die de bestedingen van het fonds controleert en bestuurt. In de Raad van toezicht zal RWS dan deelnemen om zodoende invloed te kunnen uitoefenen op 'rechtmatige' bestedingen van het compensatiebudget.

3 Conclusies

3.1 Agrarisch natuurbeheer in relatie tot het compensatiebeleid

Een bestaat (nog) geen eenduidig landelijk of provinciaal kader, waarin agrarisch natuurbeheer wordt gezien als middel om te compenseren voor de schade van infrastructuur. Dit heeft te maken met het feit dat een deel van de agrarische sector nog maar sinds kort actief is om compenserende maatregelen in de eigen bedrijfsvoering in te passen. Het beleid heeft hierin tot nog toe een reactieve, en daarmee volgende rol houding gehad. Agrarisch natuurbeheer als middel om tot natuurcompensatie voor de effecten van de HSL-Zuid te komen, is in beginsel in overeenstemming met het compensatiebeleid, en wel om de volgende redenen:

- Met agrarisch natuurbeheer kan in principe worden bewerkstelligd dat de beoogde natuurdoeltypen uit het compensatie-ontwerp HSL-Zuid ontstaan.
- Met agrarisch natuurbeheer als compensatie voor de schade van de HSL-Zuid is geen sprake van invulling van bestaand beleid. Dit wel onder de voorwaarde dat geen concurrentie bestaat met het verwervingsspoor voor de EHS. Agrarisch natuurbeheer als middel voor de uitwerking van het compensatie-ontwerp HSL-Zuid in de driehoek Leiderdorp - Sassenheim - Roelofarendsveen wordt door de Provincie niet beschouwd als concurrerend met taakstelling van de SAN-pakketten.

Wel kan een onwenselijke situatie ontstaan van prijsconcurrentie, omdat agrariërs op de markt actief zijn om zowel de EHS als het compensatie-ontwerp HSL-Zuid te realiseren. Het is gewenst dat de VAN Ade de prijssystematiek aanhoudt van de vergelijkbare SAN-pakketten. Of dit met de aanbidding zoals die er nu ligt, het geval is moet nog beoordeeld worden.

3.2 Duurzaamheid van agrarisch natuurbeheer

In §2.3 is een relatie gelegd tussen de duurzaamheid van de SAN-pakketten – als onderdeel van de EHS-, en die van het agrarisch natuurbeheer, zoals beschreven door VAN Ade. Conclusie was dat de werkwijze van VAN Ade kan leiden tot eenzelfde ecologische duurzaamheid en wellicht zelfs tot een hogere instrumentele duurzaamheid dan die vergeleken met de SAN-pakketten. Daarmee kan feitelijk 100% van de taakstelling van het compensatieplan HSL-Zuid via agrarisch natuurbeheer worden ingevuld. Echter, gelet op de (landelijk) beperkte ervaringen lijkt het zinvol om onderscheid te maken tussen compensatie mét verwerving (incl. functiewijziging) en compensatie via agrarische natuurbeheer (d.i. zonder verwerving en zonder functieverandering). De precieze verdeling is niet goed ecologisch te onderbouwen, wél is er het feit ca. 65% van de compensatietaakstelling voortkomt uit het feit dat SAN-pakketten over 55 ha niet meer mogelijk zijn op de geplande locaties vanwege vernietiging van grasland door de aanleg van het tracé van de HSL-Zuid; het overige deel van de compensatietaakstelling komt voort uit verstoring. Het ligt in dat geval voor de hand om de omvang van natuurcompensatie met grondverwerving, en die van agrarisch natuurbeheer zonder

verwervingstaakstelling op een 65-35% basis te verdelen. Op deze wijze voorziet agrarisch natuurbeheer in compensatie van de verstoringseffecten van de HSL-Zuid.

3.3 Toetsing op het bereiken van compensatiedoelstellingen

Het rendement van compenserende maatregelen door verspreiding en dichtheden van doel- of meetsoorten lijkt nauwelijks zinvol. Reden hiervan is dat een goede referentie waarschijnlijk niet te vinden is. In Zuid-Holland in het algemeen en in de driehoek Leiderdorp - Sassenheim - Roelofarendsveen in het bijzonder spelen te veel andere ruimtelijke ontwikkelingen, waaronder de subsidie-instrumenten van het Programma Beheer, die interfereren met en niet-onderscheidend zijn van het rendement van specifiek agrarisch natuurbeheer. Het ligt daarom voor de hand om – als het komt tot agrarisch natuurbeheer door VAN Ade - te monitoren op het naleven van beheersinspanningen, zoals die worden vastgelegd in het contracten tussen VAN Ade en de Projectorganisatie HSL-Zuid. Deze werkwijze is in lijn met die voor de SAN-pakketten in het kader van het Programma Beheer.

3.4 Storting van budget op een fonds voor compensatie

De constructie zoals in de toekomst mogelijk aan de orde in Limburg (de 22ste penning formule) via een Raad van Toezicht lijkt zonder bezwaren overgenomen te kunnen worden door de Projectorganisatie HSL-Zuid. Een andere optie is dat het gealloceerde compensatiebudget wordt gestort op het Groenfonds door het projectorganisatie HSL-Zuid. Dit fonds wordt ressorteert onder het ministerie van Financiën. Via een prestatie-overeenkomst tussen Projectorganisatie HSL-Zuid en Van Ade kunnen volgens een nader over een te komen procedure over prestatie delen van het budget worden overgemaakt naar VAN Ade.

4 Verantwoording

4.1 Mondelinge informatie

Ten behoeve van dit advies werd onder andere van de volgende personen informatie ingewonnen, die daarvoor hartelijk bedankt worden:

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag: *Gerrit van Ommering* (m.b.t. subsidieregeling natuurbeheer / agrarisch natuurbeheer);
Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, regiokantoor Zuidwest, Dordrecht, *Wim de Haan* (m.b.t. agrarisch natuurbeheer in het algemeen);
Provincie Zuid-Holland, Bureau Natuur, Den Haag: *Peter Kamminga* en *Sieta de Vries* (m.b.t. provinciaal beleid);
Paul Terwan Onderzoek en Advies, Utrecht: *Paul Terwan* (m.b.t. agrarisch natuurbeheer in het algemeen);
Projectorganisatie HSL-Zuid: *Tjeerd Kooij*, Utrecht (m.b.t. effecten HSL-Zuid op agrarische natuurwaarden);
RWS Directie Limburg, Maastricht, *Luc Koks* (m.b.t. agrarisch natuurbeheer, RW73-Zuid);
RWS Directie Limburg, Maastricht: *Rob Prins* (m.b.t. fondsvorming VenW/RWS in het kader van agrarisch natuurbeheer c.q. compensatie, RW73 Venlo-Maasbracht);
RWS Directie Noord-Brabant, Den Bosch: *Anne-Marie Graat* (m.b.t. agrarisch natuurbeheer, RW50 Eindhoven-Oss);
RWS Directie Zuid-Holland, Rotterdam: *Edwin Stofbergen* (m.b.t. compensatiebeleid RWS Zuid-Holland);
RWS Dienst Weg- en Waterbouwkunde, Delft: *Beppie van de Hengel* en *Peter-Jan Keizer* (m.b.t. ontwikkeling natuurdoeltypen);
RWS, Directie Noord-Nederland, Leeuwarden: *Erik Quené* (m.b.t. agrarisch natuurbeheer, N37/34 Hoogetveen - Emmen - Duitse grens).

4.2 Schriftelijke bronnen

Tevens is gebruik gemaakt van de volgende schriftelijke bronnen / rapporten:

Bal, D., H.M. Beije, Y.R. Hoogetveen, S.R.J. Jansen & P.J. van der Reest (1995). Handboek Natuurdoeltypen. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Wageningen.
DLG (1997). Compensatie-ontwerp HSL-Zuid (Traject Hollandsch Diep - Amsterdam) en A4 (Traject Burgervveen - Leiden). Dienst Landelijk gebied, Utrecht.
DLG (2001). Voorontwerpplan Aanpassingsinrichting Ade. Dienst Landelijk Gebied, Voorburg.
Hollander, H., T. Bosma & P. Terwan (2000). Kansen voor agrarisch natuurbeheer bij natuurcompensatie. Stichting In Natura en Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij, Haarlem.
Koffeman, A. (2001). Verslag geschiktheidsonderzoek Ade; natuurdoel Kemphaan-Watersnipgrasland. Provincie Zuid-Holland, Bureau Natuur, Den Haag.

-
- LNV (1995a)*. Toelichting op de toepassing compensatiebeginsel in concrete projecten. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.
- LNV (1995b)*. Handboek natuurdoeltypen in Nederland. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Informatie- en KennisCentrum Natuurbeheer, Wageningen.
- LNV (2001)*. Informatiebundel Programma Beheer (Subsidieregeling natuurbeheer 2000; subsidieregeling agrarisch natuurbeheer, regeling organisatiekosten samenwerkingsverbanden. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.
- LNV (2002)*. Structuurschema Groene Ruimte 2; samen werken aan groen Nederland. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.
- LNV & VROM (1993)*. Structuurschema Groene Ruimte, kabinetsstandpunt. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, en Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.
- Provincie Zuid-Holland (1997)*. Compensatiebeginsel natuur en landschap; aanzet voor beleidskader en praktische richtlijnen. Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, Den Haag.
- Provincie Zuid-Holland (2001)*. Beheersgebiedsplan Zuid-Holland; uitvoering subsidieregeling agrarisch natuurbeheer. Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, Den Haag.
- Siemens, H. (1996)*. Aanslag op grond; natuurcompensatie kan elke boer treffen. *Boerderij* 81 (no. 29): 21-23.
- Terwan, P. (2001)*. Offerte voor natuurcompensatie door agrariërs in Ade; aanbod aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat. Paul Terwan Onderzoek en Advies, Utrecht.

De Dienst Weg- en Waterbouwkunde is de adviesdienst van Rijkswaterstaat voor techniek en milieu voor de weg- en waterbouw.

De dienst adviseert, onderzoekt en draagt kennis over in de constructieve weg- en waterbouw, de natuur- en milieutechniek van fysieke infrastructuur, waterkeringen en watersystemen, en de grondstoffenvoorziening voor de bouw, inclusief de milieu-aspecten.

Dienst Weg- en Waterbouwkunde, Rijkswaterstaat,

Postadres: Postbus 5044
2600 GA Delft

Bezoekadres: Van der Burghweg 1
2628 CS Delft,

Telefoon: (015) 251 85 18

Telefax: (015) 251 85 55

E-mail: dwwwmail@dww.rws.minvenw.nl

Internet: www.minvenw.nl/rws/dww/home/